

Глава втора

СЪЗНАНИЕТО - СВОЙСТВО НА ВИСОКООРГАНИЗИРАНАТА МАТЕРИЯ

1. Борбата между материализма и идеализма по въпроса за същността на съзнанието

Въпросите за природата на човешкото съзнание, за неговото възникване и развитие, за връзката му с други свойства, присъщи на материята, за връзката му с неговия материален носител — човешкия мозък, за функциите, които то изпълнява, и пр. са едни от най-трудните в науката. По тях в историята на философията се е водила ожесточена борба между материализма и идеализма.

Под една или друга форма тези въпроси са били поставяни още от древни времена. Първобитните хора, отделяйки се постепенно от животинския свят, в процеса на своята трудова дейност започнали да осмислят своето отношение към себеподобните и към заобикалящата ги природа. „Още от твърде ранни времена — пише Енгелс, — когато хората, нямайки още каквото и да е понятие за строежа на собственото си тяло и под подтика на съновидения, дошли до представата, че тяхното мислене и чувствуване не е дейност на тяхното тяло, а на някаква отделна душа, която обитавала това тяло и го напускала при смъртта — още от тези времена хората е трябвало да се замислят за отношението на тази душа към външния свят.“¹

Древните хора са имали наивни представи за душата. Те са смятали, че тя временно пребивава в тялото на човека и продължава да живее и след неговата смърт.

¹ Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 21, с. 280.

Това схващане по-късно било подхванато и разработено в идеалистическите философски учения.

Платон разглежда душата като безсмъртна самостоятелна, нематериална част от тялото. Една и съща душа след смъртта на човека може да многократно да се заселва във тялото на новородени деца.

Субективният идеализъм обявява съзнанието (душата) за основа на всичко съществуващо. Доколкото съществува човек, които усеща и възприема, дотолкова съществува и материалният свят.

Според дуалистите съзнанието и материята са еднакво първични и вечни, затова пред тях не стои въпросът за произхода на съзнанието.

В противоположност на идеалистическото направление във философията, което разглежда съзнанието като първично, а материята като продукт на съзнанието, материалистическото направление разглежда материята като първична, а съзнанието като вторично, породено от развитието на материята. В рамките на материалистическото направление през различните етапи на неговото развитие съществуват различни становища по въпроса за произхода на съзнанието и за неговата природа.

Някои домарксови материалисти, затруднени от въпроса, как исторически е възникнало съзнанието, допускали, че психичното се съдържа в цялата материя. В неживата материя то е по-слабо развито и в по-малко количество. В живата материя се увеличава. При човека достига най-голямо количество. Това учение е познато под наименованието хилозоизъм.

Вулгарните материалисти отричали спецификата на човешкото съзнание, като духовно явление. Те го разглеждали като материален веществен продукт на човешкия мозък.

Единствено правилен отговор на въпроса за произхода и същността на съзнанието дава диалектичният материализъм. Той взема за първично съществуващо природата, материята, външния свят, а съзнанието, духът, психичното се разглеждат като вторични, зависими от материалния свят, породени от него в процеса на историческото му - развитие. Нещо повече, диалектичният материализъм разглежда съзнанието като свойство, присъщо само на високоорганизираната материя, на човешкия мозък. То е духовно, идеално по природата си явление, присъщо на хората.

В света съществуват материални и идеални явления. Идеалните явления не могат да предшествуват материалните и да съществуват без тях. Идеалното, или съзнанието е висша форма на отражение на материалния свят в мозъка на човека. В хода на историята на човечеството то непрекъснато се е развивало.

Диалектическият материализъм напълно преодолява както идеалистическите, така и метафизическо-материалистическите схващания за съзнанието. Той научно обоснова материалистическото положение за първичността на материята и вторичността на съзнанието, активно действащия характер на съзнанието.

Диалектическият материализъм даде научно решение на въпросите за предисторията на възникването на съзнанието; за отношението на съзнанието към неговия материален носител — човешкия мозък; за отношението му към външния материален свят; за неговата връзка с езика; за обществено-историческата му обусловеност и за ролята, която то играе в дейността на хората.

Човешкото съзнание няма физически свойства. Поради идеалната си природа неговите съставки не могат да се видят, да се претеглят, да се измерят. Независимо от това то не е нещо непознаваемо, неуловимо, мистично. Създадени са научни методи за неговото изучаване и опознаване. Голяма заслуга в това отношение имат руските учени И. М. Сеченов и И. П. Павлов.

Съзнанието на отделния човек намира външен израз в неговото поведение, в неговата практическа дейност, в неговата реч. Изучаването на трудовата и интелектуалната дейност на хората ни позволява да разберем същността и функциите на тяхното съзнание.

2. Мозък и съзнание

Съзнанието като идеално явление е органически свързано с физиологическата дейност на мозъка. Нормалната дейност на съзнанието предполага наличие на нормално функциониращ човешки мозък. Съзнанието се е формирало и развивало заедно с развитието на мозъка, на човека. Всяко нарушение на мозъка е свързано с нарушаване на съзнанието. Между сложността на нервно-мозъчната организация и психическата дейност съществува тясна зависимост. Живите организми, намиращи се

на по-низше еволюционно стъпало, притежават по-слабо развита нервно-мозъчна организация и по-слабо изразена психическа дейност.

Човекът притежава най-сложна нервно-мозъчна организация и най-висша форма на психиката — съзнание. Човешкото съзнание е свързано с дейността, на кората на главния мозък. Тя е, извънредно сложна по строеж. Изградена е от около 14 милиарда клетки. В нея има различни полета с определени функции, които не са рязко разграничени едно от друго.

Известният руски физиолог И. П. Павлов разглежда кората на големите полукълба като мозайка, съдържаща отделни участъци, които изпълняват определени функции в даден момент. Едновременно с това кората се разглежда като сложна динамична система, която постоянно обединява дейността на отделните участъци. Кората на главния мозък играе основна роля за образуването на условни рефлекс. И. П. Павлов и неговите ученици развиха идеята, че съзнанието по своя материален механизъм има рефлекторен характер.

Рефлексите са присъщи на всички живи организми, притежаващи нервно-мозъчна организация. Под въздействието на външни дразнителі живите организми изработват условни рефлекс.

Условният рефлекс, според И. П. Павлов е временна връзка, възникваща между организма и външната среда, която служи за регулиране на неговото поведение. Съзнанието на човека се поражда в резултат на физиологическата рефлекторна дейност на кората на главния мозък.

Между физиологическите процеси, протичащи в мозъка" на човека, и съзнанието съществува както дълбока връзка, така" и качествено различие. Физиологическите процеси са материални по своята природа и на тяхната основа възникват психическите процеси, възниква и човешкото съзнание.

Съзнанието е продукт на мозъка, функция на високоорганизираната материя. Между дейността на мозъка и проявите на съзнанието не може да има противопоставяне. Съзнанието възниква от тази дейност и е свързано с нея. В частнонаучен план не всички проблеми за връзката между съзнанието и неговия материален носител — мозък, са достатъчно изучени.

За разбиране същността на съзнанието не е достатъч-

по разкриването на неговите връзки с материалния му носител, с мозъка, с протичащите в него физиологически процеси. Неговата специфика като идеално явление проличава, когато го разглеждаме в отношение към външния материален свят. В това отношение съзнанието се проявява като висша форма на отражение на материалния свят в мозъка на човека.

3. Съзнанието — висша форма на отражение на материалния свят в човешкия мозък

Съзнание и животинска психика	Съзнанието е вторично по отношение на материята както в исторически план, така и при индивидуалното развитие на човека. Новороденото дете не притежава съзнание. То се появява в процеса на развитие на детето.
-------------------------------	---

Съзнанието като висша форма на психическото отражение на обективната реалност включва усещанията, възприятията, представите, мисленето и емоционално-волевите процеси, присъщи на човека.

Някои от елементите на човешкото съзнание са присъщи и на животинската психика. Това са усещанията, възприятията елементарни представи и емоционални прояви. Елементите, от които е изградена животинската психика, обаче не могат да се разглеждат на една и съща качествена основа, както съответните елементи на човешкото съзнание.

Самият факт, че някои елементи, влизащи в човешкото съзнание, съществуват в по-неразвита форма и при животните, ни подсказва, че човешката психика (съзнание) генетически (исторически) е свързана с психиката на животните, че нейните биологични корени трябва да се търсят в историята на животинската психика. Между съзнанието на човека и психиката на животните има историческо родство и качествено различие. Това ни задължава да изследваме естествено-историческия произход на човешкото съзнание от психиката на животните. Самата животинска психика пък може да се разбере по-добре, когато за ръководно начало се вземе марксистко-ленинската теория на отражението.

Отражението — свойство
на цялата материя

Марксистко-ленинската теория
на отражението ни позволява по-
лесно да разберем предисторията,

генезиса и историята на човешкото съзнание като висша форма на отражението. Съгласно тази теория отражението е основно свойство на материята. В своя труд „Материализъм и емпириокритицизъм“ Ленин изказва мисълта, че „цялата материя има свойство, по същество родствено с усещането, свойството да отразява“².

Понятието „отражение“ се използва за означаване на:
а) обективното свойство на материалните системи да отразяват; б) самият процес на отразяване; в) резултата от отразяването — следите-образи; логическите структури на мисленето.

Вън от нас, независимо от нашето съзнание, съществува обективна реалност, намираща се в постоянно движение. Материалните системи движейки се си взаимодействуват. Това взаимодействие се осъществява, посредством предаването, на вещество и енергия. Отражението е резултат от взаимодействието на материални системи.

Отражението има за свой носител различни материални системи. Неговата специфика зависи от сложността и качеството на материалния обект. „Появата на организиран в по-висша форма носител на отражението е основно условие за появата и развитието на нова, по-висша форма на отражението.“³

Наред с признаването на съществуването на качествено различни форми на отражение се признава и тяхното родство. Без посочването на родството на различните форми и степени на отражение не може да се обоснове генетичната връзка на усещането и съзнанието е по-низшите форми на отражение и да се обясни техният произход като естествено-исторически продукт на развиващата се материя.

След възникването на живота се появяват нови особености на отражението. Материалният носител на биологичното отражение е активен спрямо заобикалящата го среда и тази активност е пряко свързана с отражението. Самото отражение започва да играе активна роля за запазване на материалния си носител.

При най-висшата, форма на отражение - съзнанието, имаме субективни образи на обективните неща. Ак-

² Ленин, В. И. Съч. Т. 14, с. 88.

³ Павлов, Т. Теория на отражението. С., 1962, с. 48—49.

тивното обратно въздействие от страна на отразяващия субект върху обектите, изразяващо се в цялата човешка практика, е най-ярко изразено.

Всяка основна форма на движение на материята има свои закономерности на развитие и присъщи на нея форми на отражение.

Отражение
и информация

Съвременното разбиране на отражението е свързано с понятието „информация“. В историята на човешкото познание информацията се е разбирала нееднозначно. С възникването на кибернетиката в традиционното разбиране на информацията, като сведение или знание за нещо, се внесе съществена корекция. Възникна и въпросът за съотношението между отражение и информация. Информацията се разглежда като присъща на обективните неща подреденост, организираност, оформеност и многообразие. Понятието, „информация“ не подменя понятието „отражение“. Информацията е само страна на отражението, която характеризира неговото разнообразие. Информацията се проявява като част от съдържанието на отражението. В съдържанието на отражението се включват различни характеристики и белези и една от важните страни на това съдържание се явява информацията. В обективната действителност свойствата отражение и информация са взаимно свързани помежду си.

Самото понятие „информация“ постоянно се развива и попълва е ново съдържание. Изясняването природата на информацията спомага за по-доброто разбиране на отражението и на неговите различни форми.

Форми на отражение

В материалните системи при взаимодействието помежду им съобразно с тяхната подреденост и оформеност се предизвикват определени изменения или следи. Тези следи завият както от природата на своя материален носител, така и от източника, които ги е предизвикал.

В неживата природа отражението не приема формата на „идеални“ продукти (образи). То има пасивен характер и не обслужва активно своя материален носител.

Биологичното отражение е свързано с възникването на живата материя. То има различни форми. Изясняване формите на биологичното отражение спомага да се разбере как всеобщото свойство отражение исторически се е развивало и усложнявало заедно с развитието на своя материален носител.

Дразнимостта е най-елементарната и най-обща форма на отражение на живата материя. Това е способността на всички живи тела да реагират на въздействията на средата с вътрешноприсъщата им реакция, различна от физико-химичната природа на дразнителя. Дразнимостта позволява на живите същества да се приспособяват към изменящите се условия на заобикалящата ги среда.

С еволюцията на организмите се усложняват „Формите на биологичното отражение. Усложняването на организмите е свързано с възникване на клетки за отразяване на външните въздействия и вътрешна координация. В еволюционното развитие на организмите постепенно се стига до възникване на нервните клетки, до системите от ганглии и от тях се преминава към появата и историческото съзряване на кървно-мозъчната система.

Появата на усещането е нов етап в развитието на формните формите на отразяване, присъщи на живите организми. Усещанията слагат началото на елементарна психика, присъща на животните. Усложняването на кървно-мозъчната организация е свързано с успоредното развитие на тази психика.

В процеса на еволюцията възникват гръбначните животни с усложнена кървно-мозъчна система, засилва се ролята на главния мозък. Тяхната психика е свързана с дейността на централната нервна система. Отражението при тях се извършва с помощта на усещания и възприятия. Поведението им се определя от безусловни и условни рефлексии.

Безусловните рефлексии са исторически изградени реакции, които се наследяват от потомствата. С тяхна помощ организмите извършват първичната и най-необходима ориентация в заобикалящата ги среда. Върху безусловните рефлексии се изграждат условно-рефлекторните връзки. Условните рефлексии се придобиват в индивидуалния живот на висшите организми и изразяват техния „опит“.

Зоопсихологията, изучаваща поведението на висшите животни и най-вече на маймуните, посочва наличието на психическа дейност, свързана с използване на предмети за удължаване на техните крайници. Изследванията на психическите възможности на маймуните свидетелствуват за елементарни зачатъци на мислене, осъществявано на базата на усещанията и възприятията.

Развитието и усъвършенствването на психиката на животните исторически предхожда появата на човешката психика. Изучаването на развитието на формите на отражение позволява да се разберат от диалектикоматериалистически позиции предпоставките за възникването на висшата форма на отражение — човешкото съзнание. Без познаване предисторията, довела до възможността за появата на човешкия мозък и свързаното с неговата дейност съзнание, възникването на последното би изглеждало като чудо.

Между психиката на висшите животни и психиката на човека съществува генетична връзка. Общото у тях И. П. Павлов разкри в съществуването на първата сигнална система, присъща както на животните, така и на хората. Ролята на сигнали при първата сигнална система изпълняват обективно съществуващите предмети и явления.

За човека е специфично наличието и на втора сигнална система. Ролята на сигнали при нея изпълнява думата с нейното смислово значение, която замества непосредствения обект и в този смисъл при втората сигнална система думата е сигнал на сигналите.

Съвременният бихейвиоризъм отрича качествената специфика на човешкото съзнание, като отъждествява човешката психика с тази на животните. Психическите явления, присъщи на човека, бихейвиористите разглеждат като прояви на вродени рефлексии (инстинкти). Разликата между психиката на хората и психиката на животните била само количествена. Хората притежават много повече инстинкти и навици от животните и това им позволявало да се занимават с трудова дейност.

Същността на човешкото съзнание като най-висша форма на отражение може да се разбере само когато се разгледат обществените условия, които са го породили. По своя произход и функции съзнанието има обществен характер.

4. Обществено-историческа същност на съзнанието

Преходът от животинския свят към човешкото общество е дълбок качествен скок. Неговото протичане е трагично - стотици хиляди години. В този продължителен период в анатомичната конструкция и в нервно-мозъчната

организация на човекоподобната маймуна са настъпили съществени изменения, довели до възникване на човека.

Формирането на първобитния човек е сложен процес, в рамките на който се различават отделни взаимодействащи си страни. Възниква трудоподобна дейност, която отговаряла на степента на зрелост на „животинската психика. Развитието на тази трудоподобна дейност е оказвало влияние върху развитието на психичното отразяване водело до неговото обогатяване. Развиващата се психика влияела за по-разностранна трудоподобна дейност. В процеса на това взаимно влияние на практическа и отразителна дейност и двете са съдействували за по-нататъшно развитие на своя материален носител-формирация се човек.

Постепенно възникнал трудът като присъща на формирация се човек дейност. Но на трудовата дейност е отговаряла и нова отразителна дейност, присъща само на човека-съзнанието. Още от своето зараждане съзнанието е неотделимо от примитивната материална дейност на човека. Човешкото съзнание е претърпяло историческо развитие - преминавайки през различни степени, заедно с развитието на материалното производство. При своето възникване то е било много бедно и ограничено. Човек едва е осъзнавал непосредствено заобикалящата го природа и собствените си връзки с нея. Ограничеността на съзнанието се обуславяла ограничена трудова дейност на първобитния човек. Ограниченото отношение на хората към природата обуславяло ограничени отношения и помежду им.

Първата степен на човешко общуване, според Маркс, е имала стаден, характер и на тази степен отговаряло стадно съзнание. По-нататъшното развитие на съзнанието е било обусловено от развитието на материалното производство.

Веднъж възникнало, съзнанието е оказвало обратно влияние върху развитието на трудовата дейност. „Развитието на мозъка и на подчинените му сетива, на все повече и повече изясняващото се съзнание, на способността към абстракция и умозаключение оказвало обратно въздействие върху труда и езика, като им давало все нови и нови подтици за по-нататъшно развитие. Това по-нататъшно развитие съвсем не приключило, щом човекът окончателно се отделил от маймуната..“⁴

⁴Маркс, К. и Ф. Енгелс Съч. Т. 20, с. 480.

Трудът е служел за задоволяване на едни или други нужди чрез видоизменение на природните вещи. Човекът предварително е знаел каква вещь ще създаде. Съзнанието започнало да слижи за планиране на материалната дейност.

Постоянните съвместни действия на хората в трудова-та им дейност създали условия за възникване на езика. Формиращите се хора стигнали до необходимостта да си казват нещо един на друг. Езикът е започнал да служи като средство за общуване на хората в тяхната трудова дейност.

Освен като средство за размяна на информация и съгласуване на социалните дейности езикът е и специфична-материална форма на мисълта. Чрез него се осъществява мисловната дейност, присъща на човека.

От казаното следва, че формирането на човека е свързано с появата на трудова и мисловната дейност, с човешкото съзнание. Съзнанието като качествено нова форма на отражение има общественосторически произход. Във възникващото човешко общество то е започнало да играе все по-голяма роля.

С помощта на съзнанието човек осмисля, разбира природата на отделните неща, с които се сблъсква в своята практическа дейност, опознава общите им белези, открива обективните закономерности.

Човекът постепенно започва да разбира мястото и ролята, която заема и играе в природата и в обществото. Съзнанието става основен регулатор на дейността на човека в природната и социалната среда.

Самото съзнание не е нещо неизменно, то се развива, придобивайки по-богато съдържание. В процеса на историческото развитие то достига такава степен на зрелост, че се превръща в самосъзнание. При самосъзнанието човек започва да осъзнава, да анализира своите мисли за предметите- и действията, осъзнава собствено-то си поведение и отношение към заобикалящия го свят.

5. Творческа активност на съзнанието

Съзнанието не е пасивно отражение на външния материален свят. То играе изключително активна роля в дейността на човека. Положението, изказано от Ленин, че съзнанието не само отразява, но и твори света, има го-

лямо методологическо значение. То подчертава огромната преобразуваща функция на съзнателната дейност на човека.

Тази активност се проявява още с неговото възникване и се повишава в историческото развитие. Ти се изразява в обратното въздействие, което човек оказва върху заобикалящата го природа и обществена среда. Целенасоченото изменение на природата и обществото е невъзможно без съответното опознаване на закономерностите на обективната действителност.

Човек извършва теоретични обобщения, образува понятия, съждения; гради хипотези. Формулира начини закони, създава теоретични науки. В тази си дейност, опирайки се на закономерностите от обективния природен и обществен свят; той създава нова идеална действителност, към осъществяването на която се стреми практически.

Активно-творческата дейност на съзнанието се проявява в способността да се предвиждат по-близките и по-далечните резултати от една или друга дейност. Правилното прогнозиране позволява на човек да бъде активен деец в реализиране на личните и обществените задачи.

Действията на човека се характеризират с определена целенасоченост. Целите, които човек си поставя и преследва, са мощни стимули за неговата активност. По своя характер те биват лични и обществени.

В Програмата на БКП са формулирани големи обществени цели, каквито са например построяването на развито социалистическо общество, повишаването на жизненото равнище на народа, изграждането на комунистически личности. Тяхното дълбоко осъзнаване и превръщане в лично дело поражда голяма творческа активност. Тази активност се насочва и се ръководи от партията. Дванадесетият конгрес на БКП с нова сила постави тези въпроси, включително и въпроса за издигане на комунистическата съзнателност.

Съзнанието служи на творческата активност, на дейността на човека, насочена към преобразуването на природната и обществената действителност. Социалистическото съзнание активизира дейността на милиони трудещи се за изпълнение на големите производствени и социални планове, залегнали в директивите на Дванадесетия конгрес на БКП.

6. Съзнание и кибернетика

С възникването на кибернетиката се появи нов научен проблем — проблемът за моделиране на човешкото съзнание в изкуствено създадени машини. Кибернетичните машини извършват редица логически операции, което породило надежди у някои кибернетици, че е възможно създаване на машини, по-умни от човека, надминаващи го в интелектуално отношение. Във връзка с това английският учен Р. Ежби посочва, че „разумните действия на машината се ограничават от информацията, която ние вложим в нея“. От машината не може да се очаква да извърши нищо повече от това, което сме вложили в нея. Машината може да изпълнява действия до равнище, определено от получаваната информация.

Съвременните кибернетични машини извършват редица операции, свързани с решаването на сложни математически задачи, правят преводи от един език на друг, играят шах и др. Машините извършват тези операции, ако в тяхната „памет“ е заложена съответна програма. Решаването на задачите става с голяма бързина в определен последователност, без машината да вниква в тяхната същност. По този начин машините възпроизвеждат част от човешката мисловна дейност. И то тази част, която носи формалнологичен характер. Има редица творчески дейности в човешкото мислене, които не се поддават на определени правила и не могат да се програмират за машината. Следователно последните не могат да ги възпроизвеждат.

Кибернетичните машини са продукт на обществената дейност на човека, природен материал, в който са възплътени неговата мисъл и воля. К. Маркс е разглеждал машините като продължители на човешката ръка и органи на човешкия мозък. Те са „обществена сила на знания“. Кибернетичната машина е продължение на мисловната дейност на човешкия мозък и осъществява определена целесъобразна дейност. Целта и изборът на пътищата за нейното достигане са заложили от човека при конструирането на машината и при съставянето на нейната програма.

Съвременните кибернетични машини увеличават извънредно много човешките възможности за опознаване на света, за опознаване на самия себе си. Обаче най-сложните машини никога изцяло не ще заменят човека, неговото съзнание и творческо мислене.

Човекът ще твори машини като свои помощници в

мисловната дейност. Те ще усилват неговите физически и умствени възможности. Но машините ще бъдат подчинени на целите, които им поставя човек. Те ще изпълняват неговата воля и желания.

Мислене, съзнание, научно творчество притежава човекът в определена обществено-историческа среда. Кибер-нетичните машини нямат воля, емоции, вътрешни потребности и желания. Като мъртви системи те не притежават идеали, обществени стремежи, не могат сами да си поставят едни или други цели и да развиват дейност за тяхното постигане. Затова машините нямат вътрешни потребности да притежават и развиват свое „съзнание“. Най-съвършената кибернетична техника не ще бъде в състояние да възпроизведе извънредно богатия духовен живот на човека, неговата психика.

Само човекът в процеса на практическата си дейност се изменя и усъвършенствува. С това развива и самите начини на формулиране и решаване на нови задачи. В това се изразява неговата творческа природа, която е недостъпна за машините.

Способностите към творчество, интуиция, вдъхновение, фантазия, откриването на нови природни и обществени закономерности, развитието на културата и изкуството винаги ще бъдат присъщи само на човека.